

Mirna Malić

Jevreji Visokog

Apstrakt: U radu se ukazuje na doseljavanje i djelovanje Jevreja u Visokom u razdoblju od stoljeća i po, od kada se bilježi prvi spomen Jevreja na području Visokog i okoline, pa do odvođenja u koncentracione logore. Poznato je da su Jevreji u Visokom bili uključeni u sve sfere društvenog života i doprinosili kulturnom i privrednom napretku Visokog. Mora se uzeti u obzir to da je Drugi svjetski rat umnogome utjecao na oskudnost podataka i izvora o Jevrejima, jer njemačkom okupacijom i stvaranjem Nezavisne države Hrvatske (NDH) te provođenjem antisemitske politike sistematski su uništavani arhivi, izvori o Jevrejima, a oni su odvođeni u koncentracione logore i ubijani. Rad se zasniva na dosad neobjavljenoj arhivskoj građi Zavičajnog muzeja u Visokom koja nudi vrijedne podatke o životu i djelovanju Jevreja krajem XIX i početkom XX stoljeća. Pored toga, u radu se donose i najvažnija saznanja o poznatim jevrejskim porodicama i ličnostima koje su dale doprinosu razvoju Visokog. Veoma mali broj Jevreja preživio je Drugi svjetski rat i niko od preživjelih nije se vratio u Visoko.

Ključne riječi: Jevreji, Visoko

Dolazak Jevreja na bosanske prostore

Jevreji se na prostor Bosanskog sandžaka naseljavaju u većem broju u XVI st., odnosno za vrijeme uprave Osmanskog Carstva. Njihovo doseljavanje na ove prostore potaknuto je djelovanjem velikog inkvizitora Tomasa Torkvemade u Španiji i njihovim progonom s tih prostora. Osmanski sultan Bajazit II Veli daje sva građanska prava Jevrejima te su bili slobodni da se nasele gdje god žele na prostoru Osmanske Carvine. Prema dosadašnjim istraživanjima, prvo spominjanje Jevreja u Bosni evidentirano je u sarajevskom sidžilu iz 1565. god., gdje se navodi da su Jevreji osnovali svoju opštinu u Sarajevu.¹ Iz sarajevskog sidžila može se vidjeti da su Jevreji već bili nastanjeni u Sarajevu u

¹Tauber 2014: 52–53.

manjem broju, vjerovatno je riječ o svega nekoliko porodica.² Izvori navode da su se Jevreji nekoliko puta obraćali namjesnicima osmanske vlasti u Bosni sa zahtjevom da stanuju zajedno u jednoj četvrti, a njihovim molbama udovoljio je rumelijski beglerbeg Sijavuš paša.³ Prostor na kojem su sarajevski Jevreji stanovali i izgradili svoju sinagogu i danas se naziva Sijavuš-pašina दौरا, a sami Jevreji nazivali su je Kortižo (Velika avlija) koja je izgrađena 1581. godine.⁴

Još prije progona Jevreja iz Španije Solun je bio centar Jevreja na Balkanu, tako da su prognani Sefardi dolazili u Solun i Istanbul, a kasnije odatle naseljavali susjedne zemlje pa i Bosanski sandžak.⁵ Zbog dobrih trgovačkih i diplomatskih odnosa Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike prisutnost Jevreja na ovim prostorima datira i prije njihovog progona iz Španije. Dubrovčani su na molbu Osmanlija slali jevrejske liječnike u Carstvo,⁶ a i sam trgovački put vodio je preko Bosanskog sandžaka.

Jevreji koji su tada došli u Bosanski sandžak nazivaju se Sefardi (Sefard je hebrejska riječ i znači Španija), a sa sobom donose svoju kulturu, običaje, nošnju i jezik. Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine dolaze Aškenazi, Jevreji koji su nastanjivali Ugarsku, Galiciju, Poljsku, Češku, Moravsku i druge zemlje.⁷ Najprije su se naseljavali u Sarajevo, a poslije iz Sarajeva i u ostale gradove u Bosni i Hercegovini. Bili su dužni plaćati godišnji porez ili mukatu, a ne mnogo poslije dobili su dozvolu za gradnju sinagoge, što su i učinili. Smatra se da su siromašnije porodice živjele u Kortižu, a bogatiji (trgovci i privrednici) u muslimanskim mahalama.⁸

U Osmanskom Carstvu u kojem je osnovu prava predstavljalo šerijatsko pravo kao i u svakoj muslimanskoj državi, a budući da su Jevreji bili dio nemuslimanskog stanovništva, njihove povlastice zasnivale su se na tome da imovinsko-pravne, bračne, porodične i nasljedne poslove rješavaju po pravu vjerske zajednice kojoj pripadaju. Te poslove rješavao je *haham-baša*, odnosno vrhovni rabin jevrejske zajednice i jedino je on bio ovlašten da upravlja dobrima jevrejske

² Levy 1996: 11.

³ Ibidem 15.

⁴ Bejtić 1966: 25.

⁵ Tadić 1966: 34.

⁶ Smajić 2019: 62. Vidi: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/11026/>.

⁷ Ibidem 53.

⁸ Pinto 1987: 23.

vjerske zajednice, jevrejskim vjerskim školama i sinagogama te da vrši vjerske obrede unutar zajednice. Povlastice vjerskim zajednicama davao je sultan posebnim aktom – *berat* – kojim se potvrđivao vjerski starješina, odnosno njegovo određenje na taj položaj i vjerska autonomija zajednice.⁹ Ove odredbe važile su i u Bosanskom ejaletu, odnosno ovim je bio regulisan položaj jevrejske zajednice i kao takav ostaje do provođenja reformi u Carstvu (Hatišerif od Gilhane). Jevreji su Osmanom Carstvu kao nemuslimani plaćali harač ili džiziju,¹⁰ odnosno kao nemuslimani bili su obavezni da daju državi glavarinu. Hatišerifom od Gilhane 1839. god. (sultan Abdulmedžid I) proklamovana je jednakost svih građana u osmanskoj državi pred zakonom bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost – sigurnost života i imovine, sloboda vjeroispovijesti i vjerskih škola, dopušteno je da nemuslimani vrše državne službe, zagarantovana je jednakost u svjedočenju pred sudom i oporezivanju.¹¹ Od tada dolazi do znatne promjene u životu Jevreja, aktivno učestvuju u političkom životu, jačaju trgovinski promet, a to sve ima za rezultat naseljavanje u druge gradove i kasabe u Bosanskom ejaletu.

Austrougarskom okupacijom pristigao je veliki broj Jevreja (Aškenazi). Pretežno su se doseljavali Jevreji iz slavenskih pokrajina Austro-Ugarske Monarhije zbog jezika, ali i zbog toga što je Bosna i Hercegovina zaostajala tehnički i privredno, pa s tim u vezi privlačila je ljude različitih struka jer je predstavljala prostor na kome se moglo stvarati i napredovati.¹² Ilijas Hadžibegović navodi da je austrougarska uprava utjecala na socijalne, vjerske i etničke promjene u bosanskohercegovačkim gradovima,¹³ što je vidljivo iz dokumenata koji svjedoče o sastavu vijećnika u Visokom, gdje su sve konfesije imale svog zastupnika. U ovom periodu dolazi do porasta jevrejskog stanovništva u gradovima koje je prethodno bilo koncentrisano u Sarajevu kao glavnom centru zemlje, a sad je već naseljeno u 62 grada Bosne i Hercegovine, od kojih je 15 imalo broj Jevreja većih od 100, gdje spada i Visoko.¹⁴ Na osnovu ovih podataka može se ustvrditi da je Visoko bilo

⁹ Sućeska 1966: 47–49.

¹⁰ Harač je bio porez na zemlju, a džizija porez koji su nemuslimani davali za svoju ličnost, odnosno na uživanje u imovini (Hadžibegović 1952–1953: 57).

¹¹ Sućeska 1966: 50.

¹² Pinto 1987: 17.

¹³ Hadžibegović 2004: 56.

¹⁴ Ibidem 62.

pogodno za trgovanje, zanatstvo, a samim tim i ugodno za življenje, što je uveliko privuklo jevrejsko stanovništvo da se naseli u ovu čaršiju.

Tokom Prvog svjetskog rata dolazi do migracija pa se tako i mijenja broj jevrejskog stanovništva, odnosno taj broj varira. Mnogi sarajevski Jevreji došli su kao izbjeglice tokom Prvog svjetskog rata u Visoko, a neki su se poslije i trajno nastanili tu.¹⁵

Jevreji u Visokom

Spomen Jevreja na prostoru Visočke nahije (pored Visokog, nahiji su pripadali Kreševo i Fojnica) datira još od početka XIX stoljeća. Fra Marijan Bogdanović u *Ljetopisu Kreševskog samostana* iz 1807. god. spominje dva Jevreja iz Sarajeva (Ajmiko i Musija) koji su došli u Kreševo i bavili se trgovinom.¹⁶ Pred kraj osmanske vladavine sastav činovnika koji su obavljali funkcije u kadiluku Visoko bio je mješovit, odnosno dva člana su bili muslimani, a dva iz ostalih naroda, što se može vidjeti u *salnami* za godinu 1874. god., gdje se nalazi ime Isaka efendije.¹⁷ Pred austrougarsku okupaciju, a i poslije nje, broj Jevreja raste. Kako navodi Hamdija Kreševljaković, prvi Jevreji nastanili su se u Visoko nekoliko godina prije okupacije, a 1879. god. bilo ih je 38.¹⁸ Popis stanovništva koje je izvršila Austro-Ugarska odmah po okupaciji, tačnije 1879. god., pokazuje da je u Visokom kao političkoj ispostavi Sarajeva bilo 38 Izraelćana – Jevreja sefarda.¹⁹ Detaljni popis koji navodi sva sela – džemate koji su pripadali Visokom kao i sam grad – pokazuju da tih 38 Jevreja živi samo u gradu,²⁰ što potvrđuje da su Jevreji bili isključivo urbano stanovništvo. Važno je istaći to da tada Visoko broji dva grada, jedno trgovište i 206 sela s ukupno 28.922 stanovnika.²¹

¹⁵ Stanišić 1985: 27.

¹⁶ Bogdanović navodi da su došla dva Jevreja u Kreševo da trguju te su uzeli dućan pod najam, ali nakon kratkog vremena počeli su problemi uzrokovani krađom iz njihovog dućana (Bogdanović 1984: 207–208).

¹⁷ *Salname-i Vilayet-i Bosna* 1291: 56. Vidi Husić, *Visoko i okolina kroz historiju II*, Osmanski period, u rukopisu, 29.

¹⁸ Kreševljaković 1934: 30.

¹⁹ Glavni pregled političkog razdjeljenja Bosne i Hercegovine, Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1880: 3.

²⁰ Ibidem 23–27.

²¹ Ibidem (Dodatak popisu). Vareš je pripadao Visokom zajedno sa svojom okolicom, ali na tom području nema upisan niti jedan Jevrej.

Krajem XIX st., tačnije u periodu Austro-Ugarske, u lokalnoj vlasti Visokog Jevreji su imali svog predstavnika, pa tako u Završnim proračunima za grad Visoko iz 1883. god. nailazimo na ime Isaka Maestra²² kao jednog od vijećnika.²³ Na osnovu ovoga može se zaključiti da je brojnost jevrejskog stanovništva u Visokom bila tolika – tačnije popis stanovništva od 1. maja 1885. god. navodi da u gradu ima 147 Jevreja²⁴ – da su imali svog predstavnika u vlasti, a Isak Maestro se nalazi na mjestu vijećnika sve do 1889. godine.²⁵ Naseljavajući isključivo urbane sredine i manja mjesta, Jevreji su, čim bi se njihov broj povećao, osnivali svoje jevrejske općine.²⁶ Jevrejska vjerska općina u Visokom osnovana je najvjerojatnije odmah poslije austrougarske okupacije, ali tačan datum ne postoji u dokumentima i nosila je naziv *Jevrejska bogoštovna opština Visoko*.²⁷ Narednih nekoliko godina ne nalazimo predstavnike jevrejskog stanovništva u lokalnoj vlasti, ali se već 1892. god. kao vijećnik pojavljuje Heskija Danon i tu je dužnost obnašao sve do 1910. god., odnosno njegov potpis nalazimo na zaključnim računima općine posljednji put 1909. godine.²⁸ Velimir Stanišić, novinar iz Visokog, savremenik perioda između dva svjetska rata, navodi da je prvo zabilježeno rođenje jevrejskog djeteta u Visokom iz 1869. god. na ime Isak (Salamona) Danon.²⁹ Prema dostupnim izvorima može se sa sigurnošću ustvrditi da su porodice Danon i Maestro jedne od prvih jevrejskih porodica koje su naselile Visoko. Prema dostupnim izvorima za 1911. i 1912. god.³⁰ ne može se tačno ustvrditi ko je bio na mjestu vijećnika ispred jevrejskog stanovništva u Visokom, ali Idriz Džajić navodi spisak vijećnika u izvještaju Gradskog poglavarstva iz

²² Milenko S. Filipović navodi da su u Visoko najstarije jevrejske porodice Maestro, Danon, Kabiljo, Kajon i Levi došle iz Sarajeva, a porodica Montiljo iz Mostara (Filipović 1927: 22).

²³ AZMV, Kut. I, sign. 509/83, sign. 367/85, sign. 4/86, sign. 19538/89, sign. 13538/89.

²⁴ Bilinac 2019: 110. (Detaljnije v. *Istočnik*, god. 1, br. 4, 1887, 62–63).

²⁵ AZMV, Kut. I.

²⁶ Kamhi 1966: 62.

²⁷ Stanišić 1985: 28.

²⁸ AZMV, Kut. I, sign. 9/92, sign. 10/93, sign. 45/94, sign. 49/95, sign. 62/96, sign. 65/97. Zaključni račun općine u Visokom, 29. marta 1898: sign. 164/99. Zaključni račun općine u Visokom, 28. II 1900: sign. 103/00, sign. 111/01, sign. 113/03, sign. 40/04, sign. 48/06, sign. 46/07, sign. 105/08. Godišnji završni račun općinskog ureda u Visokom, 30. I 1909. god.

²⁹ Stanišić 1985: 27.

³⁰ AZMV, Kut. II (Kutija II se odnosi na period 1910–1920. god.).

1912. god., gdje se kao jedan od vijećnika spominje Isak Danon.³¹ Pred Prvi svjetski rat vijećnik ispred jevrejskog stanovništva bio je Elišan Kabiljo, tačnije 1913.³² god. nalazimo njegov potpis na Završnom računu općine Visoko i kontinuirano je bio na tom mjestu do 1926. godine.³³ Nakon Elišana Kabilja, na izvještajima Gradskog poglavarstva kao vijećnik potpisuje se Jakov Montiljo i to za god. 1926. i 1927,³⁴ nakon čega ne nalazimo predstavnike Jevreja u gradskom vijeću narednih sedam godina. Razlog ovome nije poznat, a može se pretpostaviti da se starije jevrejsko stanovništvo povuklo u penziju iz politike, dok je mlađe stanovništvo bilo na školovanju van Visokog, tako da bi to mogli biti razlozi zbog kojih ne nalazimo predstavnike Jevreja u gradskom vijeću.

Prema popisu stanovništva iz 1910. god. navodi se da u gradu Visoko ima 174 Jevreja sefarda i 12 Jevreja aškenaza, što ukupno iznosi 186 jevrejskih stanovnika³⁵ i ukazuje na vidno uvećanje jevrejskog stanovništva u odnosu na prethodni popis iz 1879. godine.

Međutim, u Visokom je broj jevrejskog stanovništva u opadanju ako se uporedi popis iz 1910. god. sa popisom stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1921. god. jer pokazuje da je uži kotar Visoko imao 150 Jevreja, a gradsko područje 136.³⁶ Uzrok ovog opadanja jevrejskog stanovništva nije poznat, ali može se pretpostaviti da je dio ovog stanovništva napustio Visoko odlazeći u neke veće centre.

Općinsko poglavarstvo slalo je izvještaje i statističke obrasce Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine koji govore o brojnom stanju grada Visoko i sastavu stanovništva. Na osnovu tih izvještaja Visoko je 1932. god. brojalo 4.728 stanovnika, a njih 98 bili su Jevreji.³⁷ Nakon pauze u zastupništvu, 1935. i 1936. god. kao vijećnik pojavljuje

³¹ Džajić 2014: 15.

³² AZMV, Kut. II, sign. 1166/14, sign. 199362/15, sign. 58435/16, sign. 118695/17, sign. 548/18, sign. 174127/19, sign. 54102/20.

³³ AZMV, Kut. III, sign. 929/20, sign. 996/24. Izvadak iz zapisnika sjednice općinskog zastupstva, 8. XII 1923: sign. 995/24. Proračun općine Visoko za godinu 1925, 20. XII 1924. god.

³⁴ AZMV, Kut. III, Izvadak iz zapisnika općinskog zastupstva, 27. novembra 1926. god. Izvadak iz zapisnika općinskog zastupstva, 24. oktobra 1927. god.

³⁵ Popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. god.

³⁶ Popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. januara 1921. god.

³⁷ AZMV, Kut. VI, Kraljevska banska uprava Drinske banovine za god. 1932.

se Jozef Danon,³⁸ a od 1937. god. do početka Drugog svjetskog rata Joži Kabiljo.³⁹

Godine 1941, tačnije 6. aprila, na području Visokog, u koje se ubrajaju Vareš, Breza, Fojnica i Kiseljak, živjelo je 199 Jevreja,⁴⁰ od toga u samom gradu 136. Spisak Jevreja koji se nalaze na području gradskog poglavarstva Visoko, sastavljen na dan 6. 10. 1941. god., pokazuje da je na području Visokog bilo 125 Jevreja. Pored toga, na posebnom spisku se nalazi 11 Jevreja, a između ostalih je rabin Majer Kasorla, porijeklom iz Bitolja, prof. Avram Demajo, porijeklom iz Beograda, advokat Egon Goldner, porijeklom iz Ogulina, i drugi. Iz razloga što nema neke posebne naznake zašto je ovaj spisak izdvojen⁴¹ vidljivo je da su njemački okupatori vodili posebno spiskove istaknutih ličnosti među Jevrejima, odnosno sistematski su prvo odvodili u logore i ubijali intelektualce u skladu s antisemitskom politikom. Na ovom spisku gdje je navedeno 125 Jevreja, pored svakog jevrejskog stanovnika zavedena je i njegova profesija, a iz toga se može zaključiti da je najveći dio ovog stanovništva imao trgovine, odnosno bili su trgovci.⁴² Na ovom spisku ne nalazi se poduzetnik Elias Kabiljo, inače predsjednik *Jevrejske bogoštovne opštine*, što ukazuje na to da je već preminuo i da je *Jevrejska bogoštovna opština* prestala sa radom njegovom smrću. Pored ovog spiska, postoji još jedan spisak koji je napravljen radi uvida u imovinu Jevreja, a tu nalazimo da je njih 16 posjedovalo svoja preduzeća ili imalo udjela u njima.⁴³ Iz svega ovoga proizlazi da su Jevreji u Visokom početkom Drugog svjetskog rata bili vodeći u privredi.

Život Jevreja u Visokom nije se razlikovao od života u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Na osnovu oskudnih izvora može se zaključiti da su se Sefardi koji su naselili Visoko pretežno bavili zanatstvom (limari,⁴⁴ berberi, sitni trgovci,⁴⁵ kožari) i trgovinom na veliko,

³⁸ AZMV, Kut. XII, sign.2506/35; AZMV, Kut. XIV, Izvadak iz sjedničkog zapisnika opštinskog odbora, 3. X 1936. god.

³⁹ AZMV, Kut. XIV, sign. 660/37; AZMV, Kut. XVI, sign. 777/34; AZMV, Kut. XVII, sign. 994/39.

⁴⁰ Pinto 1987: 171.

⁴¹ AZMV, Kut. XXXIX, sign. 121/40.

⁴² Ibidem.

⁴³ AZMV, Kut. XXXIX, sign. 50/41.

⁴⁴ Filipović 1949: 31.

⁴⁵ Opisujući život Romkinja u Visokom, M. Filipović između ostaloga navodi da su pojedine Romkinje kupovale od Jevreja đinđuve, prstenove i slične sitnice i trampile ih po selima za kukuruz, brašno i druge namirnice (Filipović 1932: 11).

a dolaskom Aškenaza dolaze i nova zvanja kao npr. geometri, stomatolozi, profesori, ljekari i sl.⁴⁶ Jevreji u Visokom dobro su se slagali sa sugrađanima i komšijama, zajedno su slavili praznike i učestvovali u kulturno-umjetničkim društvima. Harmoničan život u visočkoj čaršiji prekinuo je Drugi svjetski rat i za posljedicu ostavio to da Jevreji više nikada nisu nastavili svoj život u ovom gradu.

O istaknutijim Jevrejima u Visokom

U periodu od skoro stoljeća i po života u Visokom Jevreji su ostavili neizbrisiv trag u historiji, kulturi i baštini ovoga grada. Jevreji su bili uključeni u svakodnevni život ovoga grada, što potvrđuje činjenica da su imali predstavnika u lokalnoj vlasti. Osim toga, Jevreji se javljaju kao vlasnici zanatskih radnji i trgovina još krajem XIX stoljeća.

Danon Heskija Jozef bio je vlasnik trgovačke radnje još 1890. god., a već 1910. god. se pojavljuje kao predstavnik *Predstavništva trgovačkog i transportnog akcionog društva* u Sarajevu.⁴⁷ Porodica Danon bila je jedna od brojnijih i imućnijih u Visokom, živjeli su u ulici Kulina bana, današnjoj Kralja Tvrtka, a to potvrđuje i gruntovni uložak br. 628, gdje su parcele 4/103 i 4/104 upisane na Heskiju Danona koje je kupio od Mojše Katane 1898. godine.⁴⁸ Na tom mjestu nalazila se i trgovina kolonijalnom robom pod nazivom *Jozef Danon i Sin*, a po popisu inventara koji je napravila vlast NDH prilikom otimanja imovine Jevrejima može se ustanoviti da je to bila velika trgovina sa mnoštvom tekstilne robe.⁴⁹ Prema sjećanju starih Visočana, postojala je knjižara i papirnica *Danon*, a nalazila se na glavnoj cesti – Jaliji. O ovome svjedoče obrasci općine iz 1932. i 1933. god. koji imaju oznaku *Knjižara i Papir. S.H.Danon, Visoko*.⁵⁰

O djelovanju Jevreja u kulturno-obrazovnom životu Visokog govori i primjer **Avrama Demajo** (1905–1945). Naime, Visoko je

⁴⁶ Pinto 1987: 171.

⁴⁷ Džajić 2014: 16.

⁴⁸ Arhiv Zemljišnoknjižnog ureda u Visokom, Gruntovna knjiga br. 27: 219–220. Ove parcele su bile u vlasništvu porodice Danon sve do 1947. godine. Iako su svi Jevreji odvedeni u logore, ipak javila se preživjela rodica porodice, tačnije Isidora Levi iz Zagreba kao nasljednik. Danas se ove parcele nalaze u vlasništvu porodice Limo.

⁴⁹ AZMV, Kut. XXXIX, sign. 74/41.

⁵⁰ AZMV, Kut. VI, sign. 1536/32.

oduvijek bilo poznato po preradi kože, a sve do početka XX st. ta obrada vršila se na veoma primitivan način. Kako bi se obrada kože podigla na jedan viši nivo, odnosno kako bi se modernizovala, otvara se 1929. godine *Krznarsko-kožarska škola*,⁵¹ čijim se otvaranjem javila i potreba za profesorima i inženjerima koji su dolazili iz svih krajeva Kraljevine Jugoslavije. S time u vezi, na mjesto profesora u *Krznarsko-kožarskoj školi* dolazi ing. Avram Demajo iz Beograda. Demajo se rodio u Beogradu 27. maja 1905. god. od oca Menahema, limara po zanimanju, i majke Lee. Iako je imao talent za umjetnost, ipak završava studij metalurgije u Drezdenu te dolazi u Visoko da radi kao profesor hemije u Kožarskoj školi i kao honorarni profesor Franjevačke gimnazije.⁵² Zbog svog profesorskog rada i rada kao scenografa u kulturno-prosvjetnim društvima bio je veoma cijenjen. Kao amaterski umjetnik prof. Demajo je dočarao i oslikao preko trideset scenografija za pozorišne predstave koje su odnesene dolaskom Nijemaca u Visoko 1941. godine.⁵³ Godine 1941. prof. Demajo zajedno sa svojom suprugom Sarikom Danon biva odveden u zloglasni logor *Jasenovac*, gdje je skončao svoj život u posljednjem proboju logoraša 1945. godine.



Sl. 1. Avram Demajo
(Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko,
podzbirka palih boraca 1941–1945, inv. br.
1553/618)

⁵¹ Džajić 2014: 16.

⁵² *Jevrejski pregled* (1977), br. 9–10: 22–25.

⁵³ *Jevrejski pregled*, 26.

Kako je već spomenuto, Jevreji u Visokom pretežno su se bavili trgovinom i zanatima, ali bilo je tu za ono doba velikih poduzetnika. Jedan od onih koji se ističe jeste **Elijas Kabiljo**, koji je iz Sarajeva došao u Visoko te otvorio ciglanu koja je zapošljavala tridesetak radnika.⁵⁴ Kabiljo je gradio kuće i izdavao ih pod najam, a i danas se te kuće, koje se nalaze u Ulici Branilaca (tadašnja ulica Kralja Tvrtka), zovu *Kabiljine kuće*.



Sl. 2. Kabiljine kuće u Visokom
(Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko)

U Arhivu Zemljišnoknjižnog ureda u Visokom parcela 120/2 kupoprodajnim ugovorom upisana je na Elijasa M. Kabilja 19. marta 1931. god., gdje se nalaze zgrade i zemljište.⁵⁵ Važno je spomenuti to da je Elijas Kabiljo bio predsjednik *Jevrejske bogoštovne opštine* u Visokom.⁵⁶ Također je dao veliki doprinos u izgradnji *Sokolskog doma*,

⁵⁴ *Jevrejski pregled* (1985), br. 3–428.

⁵⁵ Arhiv Zemljišnoknjižnog ureda u Visokom, Gruntovna knjiga 35, 380–381.

⁵⁶ Vidi: <https://www.collections.ushmm.org/search/catalog/irn505926>: Oral history interview with Ado Kabiljo. Podatak preuzet 22. 05. 2020. u 13:50 (dalje u tekstu: Intervju s Adom Kabiljom).



Sl. 2. Elias Kabiljo (Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko, podzbirka palih boraca 1941–1945, inv. br. 1558/623)⁶²

današnja Fiskulturna sala “Partizan”, građevine koja krase glavnu ulicu u Visokom i ubraja se u kulturnohistorijske spomenike I kategorije.⁵⁷ Sokolski dom građen je ciglom sa njegove ciglane, a i on lično je nadzirao građevinske radove.⁵⁸ Elias Kabiljo preminuo je prije Drugog svjetskog rata,⁵⁹ tačnije posljednji put spominje se u planovima za gradnju novih kuća 1940. godine,⁶⁰ čija gradnja nije nikad izvršena zbog dolaska NDH na vlast. Iza njega su ostali sin i kćerka koji su odvedeni u Jasenovac.⁶¹

Jedan od preživjelih visočkih Jevreja intelektualaca jeste i **dr. Mario Romano**, rođen 1915. god. u Visokom. Školovao se na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i diplomirao 1941. godine.⁶³ Po

dolasku NDH u Visoko dr. Romano i dr. Alfred Nik nisu odvedeni u Jasenovac jer se ukazala potreba za liječnicima⁶⁴ budući da je duže vrijeme vladala epidemija endemskog sifilisa te su na taj način bar na kratko izbjegli odvođenje u koncentracioni logor. Dr. Romano biva upućen u Foču da obavlja liječničke poslove i tu ostaje kratko vrijeme, a zatim ga vlast ponovno vraća u Visoko. Sve vrijeme svog liječničkog rada dr. Romano je surađivao sa NOV-om i slao je pomoć putem tajnih kanala

⁵⁷ Prostorni plan općine Visoko za period od 2014–2034. god., Službeni glasnik Općine Visoko, 42.

⁵⁸ Džajić 2014: 386.

⁵⁹ Intervju s Adom Kabiljom.

⁶⁰ AZMV, Kut. XIX, sign. 2304/40.

⁶¹ Intervju s Adom Kabiljom.

⁶² Iako se fotografija nalazi u podzirci palih boraca 1941–1945, Elias Kabiljo je preminuo prije Drugog svjetskog rata, kako navodi Ado Kabiljo.

⁶³ Milan Malenčić, Spisak učesnika u NOR-u. Detaljnije v. na: https://www.academia.edu/10059200/SPISAK_UČESNIKA_U_NOR? Preuzeto 10. 06. 2020. u 10:40 (dalje u tekstu: Spisak učesnika u NOR-u).

⁶⁴ Intervju s Adom Kabiljom.

u vidu sanitetske opreme i lijekova.⁶⁵ Već 1943. god. dr. Romano se pojavljuje kao ljekar ambulante NOV-a u Bugojnu,⁶⁶ što znači da se uspio spasiti od vlasti NDH i prebjeći u partizane. Po završetku Drugog svjetskog rata dr. Romano svoj život i liječničku i profesorsku karijeru nastavlja u Beogradu na Vojnomedicinskoj akademiji, gdje ostaje sve do penzije. Nikad nije zaboravio svoje rodno Visoko koje je posjećivao sve do svoje smrti.

Alfred dr. Nik bio je liječnik u Visokom početkom Drugog svjetskog rata, a došao je iz Zagreba.⁶⁷ Po oskudnim informacijama, tačnije kazivanju savremenika tog vremena, ordinaciju je imao u Kabiljinim kućama, gdje je i živio sa svojom porodicom.⁶⁸ Njegov sin dr. Stanko Nik bio je univerzitetski profesor i ambasador Republike Hrvatske, član Saveza antifašističkih boraca i antifašista i potpredsjednik Savjeta antifašista Hrvatske. Iz biografije dr. Stanka saznajemo da su njegov otac i majka, inače magistra farmacije, protjerani iz Zagreba u Visoko odmah po izbijanju Drugog svjetskog rata, ali su se uz pomoć visočkih franjevaca uspjeli spasiti i pobjeći u NOV, gdje su proveli čitav rat, a stariji brat Natko stradao je u desantu na Drvar.⁶⁹

Leon Dudo (Jakov) Montiljo, rođen u Visokom 1909. god., po zanimanju trgovac. Ostao je zapamćen kao veliki ljubitelj fudbala. Prije



Sl. 3. Romano Mario i Halid Sirčo, predsjednik NOO Visoko
(Foto: privatna zbirka porodice Sirčo)

⁶⁵ Popović 2012: 18.

⁶⁶ Spisak učesnika u NOR-u.

⁶⁷ AZMV, Kut. XXXIX, sign. 121/41.

⁶⁸ Intervju s Esadom Durajlićem.

⁶⁹ *Glas antifašista*, april, 2010, 38. Vidi: <http://croatiarediviva.com/tag/stanko-nick/>, pristupljeno 1. 9. 2020. u 13:15.

više od 80 godina zaigrao je za visočki sportski klub koji je osnovan 1922. god. pod nazivom *Jadran*,⁷⁰ a danas taj klub nosi naziv NK *Bosna*. Poslije se Dudo Montiljo pojavljuje kao vođa puta kod igrača *Jadrana* prilikom njihovih gostovanja po drugim gradovima Bosne i Hercegovine.



Sl. 4. Leon Dudo Montiljo (prvi slijeva)
(Foto: preuzeto iz Džajić 2014: 399)

Prema svjedočenju Ade Kabilje, Dudo Montiljo je uspio izbjeći odvođenje u Jasenovac jer mu je noć prije deportacije za Jasenovac neki Visočanin, inače službenik NDH, dojavio da bježi.⁷¹ Dudo Montiljo je stupio u NOV augusta 1943. godine kao borac trećeg bataljona X hercegovačke divizije.⁷² Poslije Drugog svjetskog rata ostvaruje karijeru kao vojno lice pri Jugoslovenskoj armiji u Beogradu gdje je i preminuo.

⁷⁰ Džajić 2014: 398.

⁷¹ Intervju s Adom Kabiljom.

⁷² Spisak učesnika u NOR-u.



Sl. 5. Porodica Montiljo pred svojom trgovačkom radnjom
(Foto: privatna zbirka Zdenka Antovića)

Aron Ado (Eliša) Kabiljo rođen je u Visokom 1915. god. kao jedno od šestero djece. Otac mu je posjedovao trgovinu sa bakrenim predmetima i posuđem, tako da je i on kasnije, završivši trgovačku školu u Sarajevu, nastavio posao svoga oca. Govoreći o životu u Visokom prije Drugog svjetskog rata, naglašava da su se Jevreji jako dobro slagali sa svima, da su praznike slavili zajedno sa svim građanima i da su imali svoje društvene prostorije na Jaliji, glavnoj cesti u Visokom. Također, Ado Kabiljo navodi da su Jevreji u Visokom govorili pomalo iskrivljenim jezikom, odnosno nisu pravilno koristili padeže zbog ladi-na koji se kod kuće govorio, a i drugih stranih jezika koji su se koristili u kući. O slozi i poštovanju stanovništva u Visokom, prema njegovom kazivanju, govori i činjenica da su Jevreji koji su se bavili berberskim zanatom radili čak i subotom (Jevrejski praznik *šabat*, koji je neradni) izlazeći u susret ostalom stanovništvu.⁷³

U periodu od 1941. do februara 1942. god. većina Jevreja iz Visokog su deportovani u koncentracione logore Jasenovac i Gospić, a među njima odveden je i Ado Kabiljo. Po svjedočenju Kabilja, Jevreji su u nekoliko grupa odvođeni u koncentracione logore, a među

⁷³ Intervju s Adom Kabiljom.

posljednjim koje su doveli u Jasenovac bili su djeca i žene iz Visokog, i to februara 1942. godine. U toj grupu bili su i Kabiljova supruga, majka, sestra i dijete i svi su stradali u Jasenovcu. Ado Kabiljo uspio je pobjeći iz Jasenovca 1944. god. te sa nekoliko svojih prijatelja logoraša stupa u NOV,⁷⁴ gdje obavlja dužnost delegata i komesara čete u 20. brigadi XXXIX divizije.⁷⁵ Svoju vojnu karijeru nastavio je u Beogradu, gdje je, dočekavši duboku starost, i preminuo. Iako niko od Jevreja nije nastavio svoj život u Visokom poslije Drugog svjetskog rata, ipak onaj mali broj preživjelih, tačnije Dudo Montiljo, Romano dr. Mario i Ado Kabiljo posjećivali su ovu čaršiju dolazeći na razne manifestacije i slavlja.⁷⁶

O jevrejskim spomenicima u Visokom

O postojanju jevrejske zajednice svjedoči nekoliko spomenika koji se nalaze na području grada Visoko.

U Visokom i danas postoji ulica koja nosi naziv *Jevrejska*, a dobila je ime po sinagogi – hramu koji je tu bio. Bosanski Jevreji sinagogu su nazivali hram, templ ili kal (Sefardi su nazivali kal) i ona nije bila samo bogomolja nego je imala funkciju društvenog centra i škole.⁷⁷ Vjerski obredi Jevreja u Visokom u početku su se obavljali u jednoj privatnoj kući, ali se ubrzo javlja potreba za izgradnjom sinagoge. Godine 1883. uslijedilo je polaganje kamena temeljca, čemu su prisustvovali nadrabini Bosne i Hercegovine Leon Finci i travnički rabin Avraham Abinun, a posvećenje hrama – sinagoge obavljeno je 1886. godine.⁷⁸ Prvi hazan (službenik sinagoge koji provodi liturgijski dio bogoslužja i pjeva) i gabaj (glavni administrator jevrejske općine) bio je ham Bohor Maestro.⁷⁹ Kasniji rabini bili su iz porodice Romano i Altarac, a posljednji rabin u Visokom bio je Majer Kasorla, porijeklom Makedonac iz Bitolja.⁸⁰

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Spisak učesnika u NOR-u.

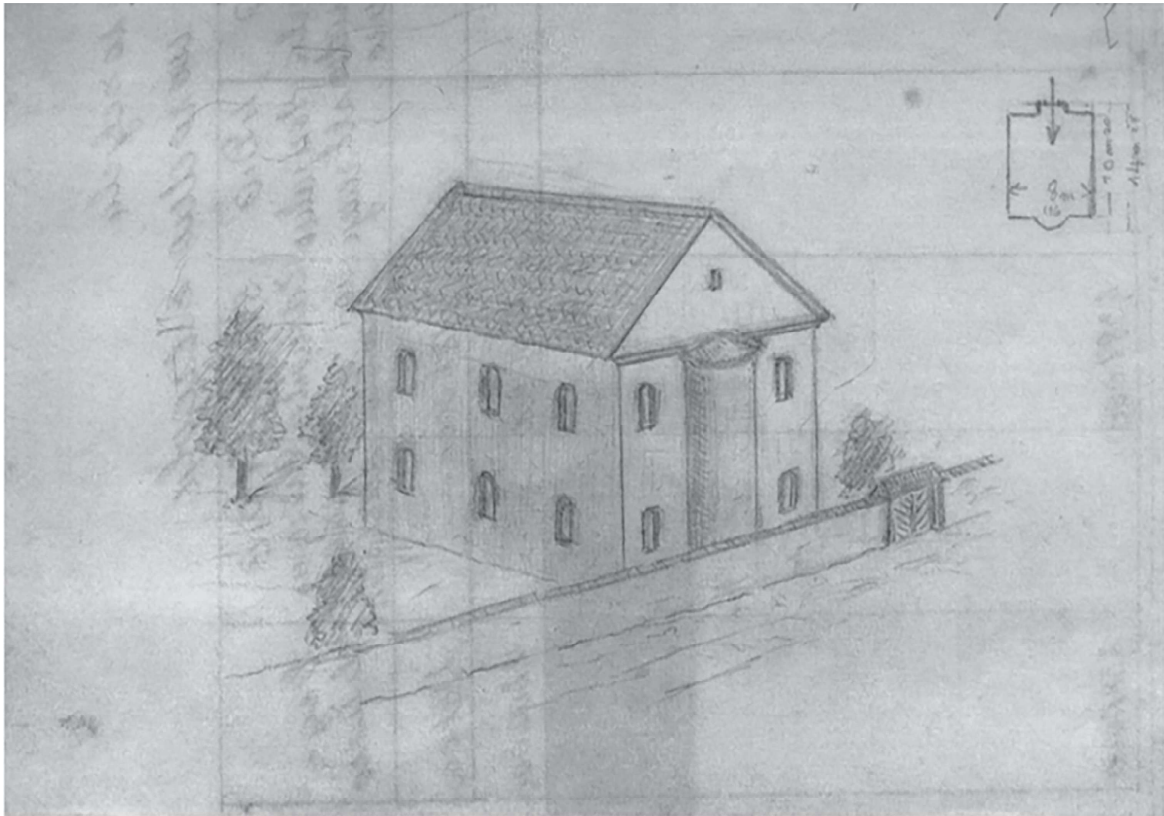
⁷⁶ Intervju s Adom Kabiljom.

⁷⁷ Gotovac 1987: 11.

⁷⁸ Gotovac 1987: 47.

⁷⁹ Ibidem 47.

⁸⁰ Intervju s Adom Kabiljom; AZMV, Kut. XXXIX, sign. 121/40.



Sl. 8. Skica sinagoge u Visokom⁸¹
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

Na osnovu podataka koji se navode uz skicu, saznajemo da je sinagoga bila sagrađena od kamena i opeke sa visokim stropovima, nije imala nikakvih ukrasa, vanjskih ni unutrašnjih, a zidovi su bili malterisani i reljefni, roza sefardske boje. Pročelje sinagoge nalazilo se u dvorištu koje je okruživalo ovaj sakralni objekat, a stražnja strana bila je okrenuta prema ulici.⁸² Iz neobrađene arhivske građe Zavičajnog muzeja u Visokom saznajemo da je Jevrejska općina u Visokom kupila zemljište od Ismeta Salihbegović i tu sagrađila sinagogu.

U Drugom svjetskom ratu vojska nacističke Njemačke koristila je sinagogu kao konjušnicu.⁸³ Tokom rata sinagoga nije porušena, ali je bila mnogo oštećena prilikom bombardovanja. Poslije završetka Drugog svjetskog rata Jevrejska općina iz Zagreba prodala je oštećenu sinagogu, zajedno sa rabinovom kućom i ostalim pratećim objektima,⁸⁴

⁸¹ Skica je djelo nepoznatog autora, a rađena je najvjerovatnije po sjećanju.

⁸² Po kazivanju Esada Durajlića (1928) iz Visokog, ulaz u sinagogu nalazio se u dvorištu s istočne strane, a zemljište na kojem je izgrađena je iza kuća današnjih Saračevića u Jevrejskoj ulici.

⁸³ Intervju s Adom Kabiljom.

⁸⁴ Gotovac 1987: 47.



Sl. 5. Oštećena sinagoga 1941/1942.
(Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko)

porodici Frtuna, koji i danas imaju kuće na tom mjestu.

Na osnovu navedenog može se utvrditi da je sinagoga u Visokom izgrađena 1886. god. i da je doživjela dvije opravke. Prema tvrdnji Avrama Pinta, u Visokom je 1908. god. izgrađen novi jevrejski hram, a Vedrana Gotovac, na osnovu *Statistike Jevrejstva Kraljevine SHS iz 1928/29. godine* navodi da su veće opravke na hramu bile 1917. godine.⁸⁵ U prilog tome idu skica sinagoge i fotografija oštećene sinagoge na kojima se uočavaju razlike u izgledu ovog sakralnog objekta u rasponu od nekoliko desetljeća.

Pored sinagoge, svjedočanstvo Jevreja u Visokom je i Jevrejsko groblje⁸⁶ podignuto 1889. god., a nalazi se na putu Visoko – Kiseljak, nekoliko kilometara od

grada. Na tom groblju, pored visočkih Jevreja sahranjivani su i Jevreji iz Kiseljaka, Fojnice i Breze.⁸⁷ Danas ga čini 85 kamenih nadgrobnih spomenika i spomen-obilježje podignuto Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma 1979. god. na kojem se nalazi 119 imena uklesanih zlatnim slovima.

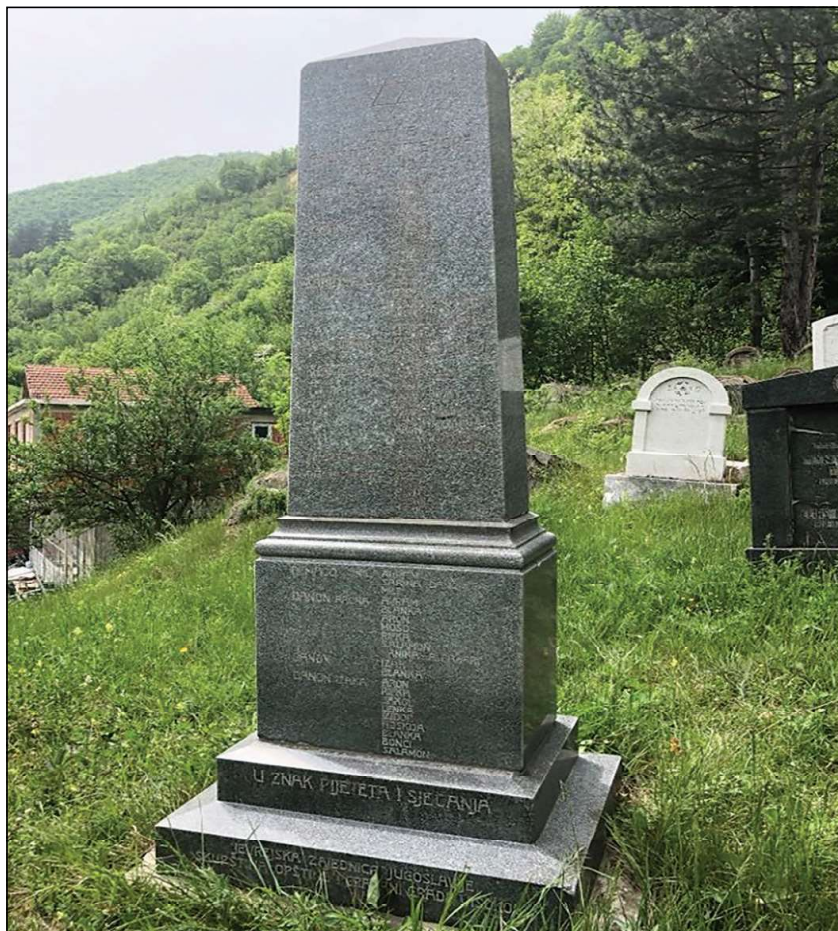
⁸⁵ Pinto 1987: 171; Gotovac 1987: 47.

⁸⁶ Ovo groblje je uvršteno u II kategoriju kulturnohistorijskih spomenika, *Prostorni plan općine Visoko za period 2014–2034. god.*, Službeni glasnik Općine Visoko, 42.

⁸⁷ Pinto 1987: 171–172.



Sl. 6. Jevrejsko groblje
(Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko)



Sl. 7. Spomenik Jevrejima i palim borcima podignut 1979. god.
(Foto: privatna zbirka Nevena Krajišnika)



Sl. 6. Detalj fasade s objekta Leopolda Šajberana na kojoj se vidi godina izgradnje (Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko)

Pored sinagoge i jevrejskog groblja, kao arhitektonski spomenik uz glavnu cestu u užem jezgru grada stoji poslovno-trgovački objekat Leopolda Šajbera. U Arhivu Zemljišnoknjižnog ureda parcela 2/527 na kojoj se nalazi objekat kupoprodajnim ugovorom došla je u vlasništvo Leopolda Šajbera 1900. godine.⁸⁸ Leopold Šajber bio je poznati trgovac u Visočkom srezu a i šire te predstavnik *Predstavništva Sarajevske akcione pivare*.⁸⁹ Objekat je izgrađen 1908. god., tačnije jednokatnica u secesionističkom stilu, koja danas spada u kulturnohistorijske spomenike II kategorije.⁹⁰ Nalazi se na Ja-

liji, preko puta zgrade Općine Visoko, i u njemu je smješten Zemljišnoknjižni ured općinskog suda.⁹¹ Leopold Šajber preminuo je prije Drugog svjetskog rata, a kao nasljednici pojavljuju se Ladislav, Margita i Andrija Šajber. Međutim, kao nasljednik pojavljuje se i porodica Rade iz Zagreba koja je vjerovatno bila u srodstvu i koja je svoj imetak

⁸⁸ Arhiv Zemljišnoknjižnog ureda Visoko, br. uložka 328: 220. (Leopold Šajber kupio je parcele od Salihage Šehovića, tadašnjeg načelnika općine Visoko.)

⁸⁹ Džajić 2014: 16.

⁹⁰ *Službeni glasnik općine Visoko* (Prostorni plan općine Visoko od 2014. do 2034), 42.

⁹¹ Ibidem 42.

poklonila sreskom Komitetu Komunističke partije u Visokom. Pravo vlasništva potvrđeno je Margiti i Ladislavu 1949. god., što znači da su preživjeli Drugi svjetski rat i svoj život nastavili u Novom Sadu.⁹²

U razdoblju od stoljeća i po, od kada se bilježi prvi spomen Jevreja na području Visokog i okoline, pa do odvođenja u koncentracione logore Jevreji su ostavili trag u razvoju privrede i kulture. Na osnovu neobrađene arhivske građe Zavičajnog muzeja u Visokom koja obuhvata kraj XIX i prve decenije XX st. date su nove informacije o životu i djelovanju jevrejskih porodica i pojedinaca u Visokom. Jevrejsko stanovništvo bilo je uključeno u sve segmente života i imali su svog predstavnika u lokalnoj vlasti. Evidentno je da su Jevreji u Visokom najvećim djelom bili trgovci i vlasnici preduzeća ili su imali udjela u njima, tako da je razvoj privrede bio pod njihovim utjecajem. U Visokom danas nema Jevreja, ono malo njih koji su preživjeli holokaust nisu nastavili sa životom ovdje, ali nekoliko spomenika na području grada Visoko i zapisi u dokumentima svjedoče o postojanju i doprinosu jevrejske zajednice.

⁹² Arhiv Zemljišnoknjižnog ureda u Visokom, Posjedovnica i upis uložka 328.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Arhivski izvori

AZMV: Arhiv Zavičajnog muzeja – Visoko (neobrađena građa)

Kutija I

Kutija II

Kutija III

Kutija VI

Kutija XII

Kutija XIV

Kutija XVI

Kutija XVII

Kutija XIX

Kutija XXXIX

Fototeka Zavičajnog muzeja – Visoko, podzbirka palih boraca (1941–1945)

Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko

Izvori

Službeni glasnik općine Visoko, Odluka o provođenju prostornog plana općine Visoko za period od 2014. do 2034. god., Visoko, 2015.

Popisi stanovništva:

– Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1880.

– Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 27. septembra 1910, Sarajevo, 1912.

– Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo, 1932.

f) Salname-i Vilayet-i Bosna, 1291.

Veb-izvori

<http://croatiarediviva.com/tag/stanko-nick/>

https://www.academia.edu/10059200/SPISAK_UČESNIKA_U_NOR?

<https://www.collections.ushmm.org/search/catalog/irn505926:Oral>

<http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/11026/>

Štampa

Jevrejski pregled, god. XXVIII, br. 9–10, septembar-oktobar 1977.

Jevrejski pregled, god. XXXVI, br. 3–4, mart-april 1985.

Literatura

Bejtić, A. (1966): "Jevrejske nastambe u Sarajevu", u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 23–33.

Bilinac, R. (2019): *Blago Visočke crkve*, Dabar, Istočno Sarajevo.

Bogdanović, M. (1984): *Ljetopis Kreševskog samostana (1765–1817)*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Džajić, I. (2014): *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom (1903–1949)*, Ban publishing, Visoko.

Filipović, M. (1927): *Visoko*, Beograd.

Filipović, M. (1932): *Visočki Cigani*, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb.

Filipović, M. (1949): *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, SANU, Beograd.

Gotovac, V. (1987): *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo.

Hadžibegić, H. (1953): "Džizija ili harač", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju Jugoslovenskih naroda pod Turskom vlašću*, III–IV, Sarajevo, 55–137.

Hadžibegović, I. (2004): *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo.

Husić, A. "Konfesionalne, demografske i privredne prilike", u: *Visoko i okolina kroz historiju II. Osmanski period*, (neobjavljen rukopis), Visoko.

Kamhi, H. (1966): "Jevreji u privredi Bosne i Hercegovine", u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 55–71.

Kreševljaković, H. (1934): *Visoko*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo.

- Levy, M. (1996): *Sefardi u Bosni (Prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluo-toku)*, Bosanska biblioteka, Sarajevo.
- Omerović, E. (2019): *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo.
- Pinto, A. (1987): *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Popović, M. (2012): *U Foči narod Jevrejski*, Budva.
- Sućeska, A. (1966): “Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka”, u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 47–55.
- Tadić, J. (1966): “Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku”, u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 33–47.
- Tauber, E. (2014): *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

Summary

Jews of Visoko

Over a period of one and a half centuries, from the first recorded mention of the Jews in Visoko and its surrounding areas to their deportation to concentration camps, they left their imprint on the development of economy and culture. Up-to-date information on life and activities of Jewish families and individuals in Visoko are given on the basis of unprocessed archival material of the Regional Museum in Visoko, which covers the end of the 19th and the early decades of the 20th century.

Jewish population was involved in all aspects of life and had their own representative in local administrations. It is evident that the Jews in Visoko, were mostly merchants and owners of enterprises or its shareholders, so that the development of the economy was under their influence. There are no Jews in Visoko today. The few who survived the Holocaust did not continue to live here, but a number of monuments in the area of the town of Visoko and the records in the documents bear witness to the existence and contribution of the Jewish community.